पैसा

Dhananjayarao Gadgil Library
GIPE-PUNE-009213

नारायण गोविंद चापेकर

बर्कचें चरित्र', 'निवडक लेख', 'गच्चीवरील गप्पा', 'आमचा गांव' या पुस्तकांचे कर्ते,

बदलापूर (ठाणें)
शके १८५३

मुद्रकः— सीताराम वासुदेव फडणीस, बी. ए.
'आर्यसंस्कृति-मुद्रणालय',
१९८ (१८), सदाशिव पेठ, टिळकरस्ता, पुणें नं. २

X61
G1

सूचना :-शुद्धिपत्राप्रमाणे पुस्तकांत बदल करून नंतर वाचनास सुरवात करावी.

9213

प्रकाशकः-नारायण गोविंद चापेकर
बदलापूर, जिल्हा ठाणें

पहिल्या आवृत्तीची प्रस्तावना

यत्र यादृग्व्यवहारस्तत्र तादृक्प्रकल्पयेत् ।
रजतस्वर्णताम्रादिव्यवहारार्थमुद्रितं ॥
व्यवहार्यं वराटाद्यं रत्नान्तं द्रव्यमीरितं ।
सपशुधान्यवस्त्रादितृणान्तं धनसंज्ञकं ॥
व्यवहारे चाधिकृतं स्वर्णाद्यं मूल्यतामियात् ।
कारणादिसमायोगात्पदार्थस्तु भवेद्भुवि ॥

शुक्रनीति

जॉन्हन्स साहेबांचें एतद्विषयक इंग्रजींत लिहिलेलें पुस्तक वाचीत असत पैशाचा इतिहास मोठा मनोरंजक वाटला; व नाणें पाडण्याचें शास्त्र असून त्यांत कितीतरी गोष्टींचा विचार करावा लागतो हें पाहून कौतुक वाटलें; मराठींत अशा विषयावर ग्रंथ नाही म्हणून व मराठी वाचकांना ह्या व अशासारख्या दुसऱ्या विषयांच्या अध्ययनाने प्रत्यक्ष फायदा होण्याचा कांही संभव नसला तरी त्यामुळे त्यांच्या विचारशक्तीस विकास होण्यास चांगली मदत होईल अशा उद्देशाने हल्लींचें पुस्तक लिहिलें आहे.

विद्यमान पुस्तक लिहिण्याचा हा एक हेतु आहे खरा; तथापि तो प्रधान नव्हे. मराठी वाचकवर्गच जर अद्यापि निर्माण झाला नाही तर वाचकांची मनःसंस्कृति करण्याचा प्रयत्न अकालीं होय हें उघड आहे. आता मराठी वाचकवर्ग तयार न होण्याला कारण केवळ अज्ञान होय. शिक्षणाचा प्रसार जसजसा जास्त होईल व शिक्षित लोक आपली जबाबदारी जसजशी जास्त ओळखूं लागतील तसतसा वाचकवर्गहि अस्तित्वांत येऊन वृद्धिंगत होत जाईल यांत शंका नाही.

इंग्रेजी भाषेच्या प्रसारामुळे मराठी वाङ्मयाच्या पुष्टीला प्रत्यवाय येतो हा जो कित्येकांचा समज आहे तो अज्ञानमूलक व निष्प्रमाण दिसतो. विश्वविद्यालयाच्या क्रमिक ग्रंथमालेंत अन्तर्भाव न पावणाऱ्या इंग्रजी–विशेषतः शास्त्रीय–ग्रंथांचें परिशीलन करणारे पदवीधर फार विरळा. म्हणून प्राविण्य संपादन करण्याचा हेतु

नसून केवळ बुद्धिविकास व ज्ञानप्राप्ति व्हावी इतकाच ज्यांचा मानस असेल अशा पदवीधरांनी शास्त्रीयग्रंथ मराठींत कां वाचूं नये ह्यास सोपपत्तिक कारण सांपडणें कठीण आहे. शिवाय कुटुंबांत एक मनुष्य जर इंग्रेजी जाणणारा असला तर दहा माणसें इंग्रेजीचा गंधहि नसणारीं असतात. अशा स्त्रीपुरुषांकरितांच मराठी वाङ्मय होय. आता ह्यावर असा आक्षेप येण्याचा संभव की, ह्या दहाजणांत आठ माणसें लिहितांवाचतां न येणारीं निघणार, तेव्हा अशांना कितीहि सुंदर ग्रंथ असला तरी त्याचा काय उपयोग ? अशा आक्षेपकांनी ही गोष्ट लक्षांत बाळगली पाहिजे कीं, लिहितां वाचतां न येणाऱ्या माणसांसुद्धा श्रवणेंद्रियानें ज्ञानाधिगम होण्याचें साधन उपलब्ध आहे. विशेषतः हाच मार्ग ज्ञान संपादण्यास सुगम होय. समग्र ग्रंथ स्वतः वाचण्यास मनाचें स्थैर्य असणें अवश्य आहे; असें स्थैर्य थोडक्यांस असतें. परंतु नुसत्या श्रवणानें श्रम न भासतां सहज ज्ञानप्राप्ति होते. म्हणून कुटुंबांतील लिहितां वाचतां येणाऱ्या प्रत्येक यजमानानें मराठी पुस्तकें विकत घेऊन तीं आपल्या अनधिगताक्षर कुटुम्बियांना दररोज नियमानें वाचून दाखविण्याचा निर्धार केल्यास मराठी वाचकवर्ग बनण्यास विलंब लागणार नाही व मराठी ग्रंथकारांवर आपले ग्रंथ आपणच पुनः पुनः वाचण्याचा दुर्धर प्रसंग ओढवणार नाही. कुटुंबवाचन हें सर्व सुधारणांचें मूळ आहे. सर्व समाजाची सुधारणा करूं पाहणारांनी अगोदर आपलें घर सुधारणें अगत्याचें आहे. पण असला विचारहि कोणाच्या मनाला शिवत नाही. तात्पर्य इतकेंच की, मराठी ग्रंथांना विपुल अवकाश आहे. मात्र शिक्षितांनी आपली जबाबदारी ओळखून वागलें पाहिजे.

त्याचप्रमाणे इंग्लिश शिक्षणानें मराठी भाषेची पिछेहाट होईल असें मानण्यासहि कारण नाही. बंगाली व पारशी लोकांत महाराष्ट्रीयांपेक्षाहि इंग्रेजी शिक्षण जास्त फैलावलें आहे. असें असूनहि त्या लोकांत मातृभाषेची वाढ झपाट्यानें होत आहे; व ग्रंथकारांना अनपेक्षित उत्तेजन मिळत आहे. तेव्हां इंग्रजी शिक्षणानें मराठी वाङ्मयाच्या वृद्धीस व्यत्यय येत नाही इतकेंच नव्हे तर उलट तें पोषक आहे असें अनुमान करणें भाग पडतें.

कांही असलें तरी ही मावी आशा आहे. आजमितीस मराठी वाचकांकरिता ग्रंथ लिहिण्याची अवश्यकता विशेष भासमान होत नाही ह्यांत संशय नाही. एवढ्याचकरिता मराठी वाचकांची मनःसंस्कृति करणें हा प्रस्तुत पुस्तक लिहिण्याचा प्रधान हेतु नव्हे असें वर म्हटलें आहे. मराठींत ग्रंथरचना करण्याचा उद्देश

मनांत धरला म्हणजे विषयाध्ययन विशेष काळजीपूर्वक करावें लागतें व फुरसतीचा काल आलस्यांत न जातां योग्य कामाकडे खर्च होऊन लेखकाची मनःसंस्कृति होते. ह्या उघड गोष्टी मनांत बाळगून प्रस्तुत प्रयत्न केलेला आहे.

ह्या कारणासाठी सदरहू पुस्तक म्हणजे अगदीं निवळ भाषांतर नाही. हिंदुस्थानांतील द्रव्याविषयक जितकी माहिती मिळाली तितक्याचा उपयोग केला आहे. संस्कृतांतील व्याकरणग्रंथांचा उपयोग अनेक सिद्धांत प्रतिपादण्याच्या कामीं आजपर्यंत अनेकांनी केला आहे. परंतु द्रव्यशास्त्रावर मात्र त्यांचा प्रकाश अद्याप कोणी पाडल्याचें आढळांत नाही. तेव्हा प्राचीन काळीं ह्या देशांत पैशाच्या कामीं ज्या निरनिराळ्या पदार्थांचा उपयोग करीत असत त्यांची माहिती मराठी वाङ्मयांत तरी अपूर्व आहे असें वाटतें. सारांश, इंग्रेजी पुस्तक वाचून तसेंच ठेऊन दिलें असतें व मराठींत लिहिण्याची योजना झाली नसती तर उपरिनिर्दिष्ट माहिती मिळविण्याची खटपटहि झाली नसती. अजूनसुद्धा कितीतरी माहिती मिळण्यासारखी आहे. नाणें पाडण्याचे व तें चालू करण्याचे महाराष्ट्रराज्यकर्त्यांचे नियम काय होते ह्यांचें आपणास यत्किंचित्‌हि ज्ञान नाही. पेढ्यांची उत्पत्ति व त्यांच्या वाढीचा इतिहास अद्यापि कोणी लिहिलेला नाही. प्रतिनिधिभूत पैसा ह्या देशांत मुळींच कधीं सुरू न होण्याच्या कारणाचा छडा कोणी लावला नाही. असो; सांगावयाचें इतकेंच की, एतद्देशीय स्वरूप विषयास देतां येणें शक्य होतें तितकें दिलें आहे. जीव्हन्स साहेबांच्या मूळ ग्रंथांत "इंग्लंडची पेढी" व वजावाट-गृहें ह्यांचें वर्णन दिलें आहे तें मराठी वाचकांस फारसें उपयुक्त वाटणार नाही म्हणून ह्या पुस्तकांत गाळलें आहे. विषयरचनेंत वगैरे जीव्हन्स साहेबांचेंच अनुकरण केलें आहे.

कायोपजीवी अथवा उच्छिष्टजीवी म्हणून मराठी ग्रंथकारांची अवहेलना वारंवार केल्याचें कानीं येतें. ह्याचें कारण प्रस्तुतचा काल व परिस्थिति स्वतंत्र ग्रंथरचनेस अनुकूल नाहीत हें होय. ह्याचा प्रत्यय लेखकांना येतो तसा टीकाकारांना येत नाही. विविध माहिती मिळवून सिद्धांत बनवून शास्त्र रचण्याची क्रिया विद्यमान परिस्थितींतील एतद्देशीयांकडून होणें प्रायः अशक्य आहे. उदाहरणार्थ प्रस्तुत विषयच घ्याना. दर वर्षास रुपयाची झीज किती होते हें ठरविण्यास कोट्यवधि रुपये तोलून पाहिले पाहिजेत; पण इतके जुने रुपये व निर्दोष कांटे आणि वजनें हव्या त्या मनुष्यास मिळणें संभवनीय नसतें. तथापि तेंच काम टंकाध्यक्ष सहज करूं शकेल. परंतु

असल्या सर्व महत्त्वाच्या कामांवर युरोपियन असल्यामुळे एतद्देशीयाला रुपयाची वार्षिक फ़ीज कशी ठरवितां यावी ?

निरनिराळ्या ठिकाणांहून विविध माहिती ज्यास अधिकारपरत्वें सहज प्राप्त होते त्यास पुढे आलेल्या माहितीवरुन सामान्य सिद्धांत बांधता येतात व अशा सिद्धांतांवरून कोणत्याहि शास्त्राची उत्पत्ति होत असते. ह्यावरून हें उघड आहे की, मूळ साधनेंच ज्यांना उपलब्ध नाहीत त्यांजकडून स्वतंत्र शास्त्रीय ग्रंथांची अपेक्षा करणें म्हणजे विद्यमान परिस्थितीविषयीं अज्ञान प्रकट करणें होय. पाश्चिमात्य विद्वानांनी विविध शास्त्रांवर जें ग्रंथ लिहिले असतील त्यांचें मातृभाषेंत रूपांतर करून प्रतीच्य भाषांशीं अपरिचित असलेल्या आपल्या देशबांधवांमध्ये ज्ञानाचा प्रसार करणें हेंच सामान्यतः सांप्रतच्या सुशिक्षितांचें मर्यादित कर्तव्य होऊन बसलें आहे.

असो. पुस्तक जितक्या सोप्या भाषेंत लिहितां आलें तितकें लिहिलें आहे व विवेचनहि मुद्दाम विस्तृत केलें नाही. मराठी वाचकांना असले विषय वाचण्याची सवय नसल्यामुळे कंटाळा न येतां थोडक्यांत तो समजावा ह्याकरितां प्रस्तुत-सारख्या शास्त्रीय विषयावरील ग्रंथ सध्याच्या स्थितींत फार मोठे नसावे अशी माझी समजूत आहे. त्याचप्रमाणे मराठी विद्यार्थ्यांच्यासुद्धा उपयोगी पडावें म्हणून द्विधातुपरिमाणवादासारख्या वादग्रस्त विषयाचें विवेचन हेतुपुरःसर दोन्ही पक्षांच्या मुद्यांचें निदर्शन करण्यापलीकडे जास्त केलें नाही. परराष्ट्रीय हुंड्यांवरील भाग गॉशन साहेबांच्या सुप्रसिद्ध ग्रंथाच्या आधाराने लिहिला आहे. प्रसंगोपात्त निकलसन, क्लेअर वगैरे ग्रंथकारांची मदत घेतली आहे. पण मुख्यत्वेंकरून ह्या पुस्तकाला जीव्हन्स साहेबांच्या "पैसा" चाच आधार आहे. मराठी वाचक ह्या पुस्तकास कोणी दैववशात् मिळाल्यास त्यांस तें प्रिय होवो व तद्द्वारा त्यांचें अल्पसें तरी हित होवो अशी परमेश्वराजवळ प्रार्थना करून ही प्रस्तावना पुरी करितों.

नारायण गोविंद चापेकर

दुसऱ्या आवृत्तीची प्रस्तावना

पूर्वी ग्रंथमालेंत प्रसिद्ध झालेल्या "पैसा" ह्या पुस्तकाचें हें पुनर्मुद्रण होय. आजमितीस जरी ह्या विषयावर अफाट वाङ्मय प्रसिद्ध झालें आहे तरीहि प्रस्तुत ग्रंथांतील प्रमेयें अद्यापि जशींच्या तशींच स्थिर आहेत. त्यांत कोणताहि फरक करण्याची अवश्यकता भासत नाही; विशेषतः ह्या पुस्तकांतील इतिहासात्मक भाग मनोरंजक असून नवीन मतांनी तो कधीहि बाधित होण्यासारखा नाही. त्यामुळे "पैसा" पुस्तकाचें पुनर्मुद्रण करावेंसें वाटलें. प्रतिनिधीभूत पैसा, वायदेचिठ्या व चलनाचा सामान्य तत्त्वें हीं प्रकरणें त्यांमधील सिद्धांतांमुळे आजच्या वाचकांसहि फार उपयुक्त होतील. कारण त्यांतील सिद्धांत जसे प्रो. जेव्हन्स ह्यांनी प्रतिपादिले आहेत तसेच आजच्या काळींहि लागू पडतात. हल्लीच्या चलनविषयक अराजक स्थितींत तर ते फारच मार्गदर्शक होतील ह्यांत शंका नाही. गेल्या दोन महिन्यांत जगांतील चलनांत जी क्रांति झाली आहे तिचें स्वरूप कळण्यास प्रस्तुत पुस्तकाचा फार उपयोग होईल असा माझा पूर्ण विश्वास आहे.

सध्याच्या काळीं राष्ट्रीय विद्यापीठें अस्तित्वांत आलीं आहेत. त्यांना, मनांत आणल्यास ह्या पुस्तकाचा उपयोग करून घेता येईल. ह्याशिवाय सर्वांत महत्त्वाची गोष्ट ही की, चालू युगांत सर्व जगाच्या हालचालीचीं सूत्रें पैशाच्या हातीं गेलीं आहेत. धर्म व राजकारण ह्यांनाहि आर्थिक परिस्थितीपुढे नमावें लागत आहे. मनुष्यमात्राच्या प्रवृत्तीचा उगम अर्थात दिसून येतो. इंग्लंडसारखें साम्राज्य, पण पैशाकरतां त्याची स्थिति केवळ केविलवाणी झाली आहे. राजापासून रंकापर्यंत सर्व चिंताग्रस्त स्थितींत असलेले आढळतात. पैशाच्या योगाने धर्म व नीति ह्यांचा लाप होऊं बघत आहे. स्वतःच दरिद्री बनल्यामुळे हिंदुस्थानाला स्वराज्य देऊन तेथील लक्ष्मी आपण होऊन सोडण्याचें औदार्य कोणत्याहि इंग्लिश माणसांत इतःपर आढळणें कठीण जाईल. दारिद्र्याने सद्गुणांचा विनाश कसा होतो ह्याचें हें उदाहरण आहे. अशा परिस्थितींत पैशाचें शास्त्र हें धर्मशास्त्र होऊन बसलें आहे. म्हणून त्याचा अभ्यास प्रत्येकाने करणें अवश्य आहे.

चलनविषयक निबंध "निवडक लेखां"तून काढून ह्याच पुस्तकांत समाविष्ट केले आहेत. असें करण्याचें कारण विषयसादृश्य हें होय. धातुरूप विनिमयसामान्यावरील लेख स्वतंत्र आहे व तो माझ्या वाचनांत जो पुरावा आढळला त्यावर

आधारभूत केलेला आहे. तो पुढील शोधकांस उपयोगी होईल अशी अपेक्षा आहे. हिंदुस्थानांत नाणें प्रथम केव्हा झालें हा शोध चालू ठेवला पाहिजे; कारण तो ऐतिहासिक दृष्ट्या अत्यंत महत्त्वाचा आहे. तसेंच हल्लींच्या काळीं चलन व हुंडणावळ या विषयांकडे भारतवासीयांचें पुष्कळ लक्ष लागलें आहे; अशा वेळीं "परतहुंड्या" हा निबंध मनोरंजक व उद्बोधक होईल अशी आशा आहे.

ह्याशिवाय अर्थशास्त्रावर लिहिलेल्या पुस्तकांचें जें परीक्षण मी केलें तेंहि निबंध या संग्रहांत उद्धृत केले आहेत. ह्याचें कारण त्यांत कांही स्वतंत्र विचार व माहिती ग्रथित केली आहे. व्यवहारांत गरज नसेल तेथे पैसा वापरणें हें अनिष्ट आहे असें मत एका परीक्षणांत प्रदर्शित केलें असून दुसऱ्यांत धान्य व कच्चा माल देशाबाहेर पाठविल्याने हिंदुस्थानाचें कसें नुकसान होत आहे हें दाखविलें आहे.

शुद्धलेखनमंडळाच्या निर्णयाप्रमाणे ह्या पुस्तकांतील शुद्धलेखन ठेविलें आहे.

पूर्वीचे सर्व आंकडे कायम ठेविले आहेत; फक्त जागोजाग आजची स्थिति दाखविण्याकरतां गेल्या पांच वर्षांपैकी ज्या शेवटच्या सालाचे आंकडे उपलब्ध आहेत ते दिले आहेत. हे आंकडे काढून देणें, मुद्रितें तपासणें, जरूर ते फेरबदल सुचविणें वगैरे काम प्रो. वामन नारायण गोडबोले एम्. ए ह्यांनी केल्यामुळे माझे बरेच श्रम वाचले. त्याचप्रमाणे पुस्तकाची सूचि तयार करण्याचें जिकिरीचें काम सॉलिसिटर गंगाधर विश्वनाथ गोखले यांनी केलें आहे. दोनहि मदती बहुमोल आहेत.

प्रथम पुस्तक लिहिलें तेव्हा कांही शब्द नवीन बनवावे लागले. त्यांपैकी कायदेशीर फेडीचें चलन हा एक आहे. Legal tender ह्या इंग्रेजी शब्दाचा हा मराठी शब्द अर्थवाहक आहे. जुने कागद वाचीत असतां पोतेचाल हा शब्द मला आढळला. पोतेचाल शब्द सुटसुटीत असून सार्थ आहे. पोतेचाल म्हणजे सरकारी तिजोरींत चालतो तो अगर सरकारी मान्यता ज्याच्यावर आहे असा. हा शब्द कायदेशीर फेडीचें चलन ह्याच्या ऐवजी या पुस्तकांत योजावा असें मनांत होतें. परंतु एकतर कायदेशीर फेडीचें चलन हा शब्द रूढ होऊन बसला आहे, आणि दुसरें असें की, पोतेचाल नाण्यांची माहिती अधिक मिळावयास पाहिजे ती अद्यापि मिळाली नाही. तथापि ह्याचा विचार पुढील लेखकांनी करावा म्हणून मुद्दाम उल्लेख केला आहे.

बदलापूर
देवदिवाळी शके १८५३

ना. गो. चापेकर

अनुक्रमणिका

पैसा आणि विनिमयाचें साधन	१
विनिमय	६
पैशापासून होणारीं कार्यें	११
शिकारी युगांतील पैसा	१५
पैशाच्या द्रव्यांत लागणारे गुणधर्म	२०
पैशाच्या कामीं उपयोजिलेल्या धातु	३०
नाणीं	४०
चलनाचीं तत्त्वें	५०
धात्वात्मक पैशाचे प्रकार	६५
हिंदुस्थानची धात्वात्मक चलन-पद्धति	७८
परचुटण नाणें	९१
मुख्य परिमाणवाद	१०३
फ्रान्स्	११५
नाण्यांसंबंधीं विशिष्ट गोष्टी	१२२
विनिमयाचें साधन	१४८
प्रतिनिधिभूत पैसा	१४९
दर्शनी हुंडी व वजावाट-पद्धति	१५०
प्रतिनिधिभूत पैसा	१५१
वायदेचिठ्यांचें स्वरूप आणि जाति	१६०
कागदीचलन चालविण्याचे प्रकार	१६७
सांकपत्रें	१८०
वहींतील जमाखर्च आणि पेढीची पद्धति... ...	१८९
चेक बँक	१९६

परराष्ट्रीय हुंड्या १९
मोलाचें कोष्टकात्मक परिमाण २०
राष्ट्राला लागणाऱ्या पैशाची संख्या २०

अर्थिक निबंध

प्राक्कालीन अधातुरूप विनिमय—सामान्यें ... २१
धातुरूप विनिमयसामान्य अथवा नाणें २१५
ब्रिटिश अंमलापूर्वीच्या चलनासंबंधानें थोडीशी माहिती २१
रुपया शीरशहानेच सुरू केला काय ? २१५
परत हुंड्या (Reverse Council Bills) ... २४
भारतीय चलनपद्धति २८
रुपया अर्थात् आमचें चलन (पुस्तक परिक्षण) ... २९
जुन्या हुंड्यांचा नमुना ३११

सूची

अ

आझिमशहा ३९
ॲडम स्मिथ २०
अथर्वपरिशिष्ट २२१
अदलाबदल २-६
  ० ची प्राथमिक पद्धति २
  ० तील अडचणी ३-५, ११
— किंमत ठरविता येत नाही ४
— विभाग करण्याच्या साधनांची उणीव ५-६
  ० म्हणजे काय ? २-३
अदलाबदल करितां येणारी हुंडी १८४-१८६
अनियंत्रित संख्यात्मक चलन-पद्धति ६६, ६९-७२
अनेकपदार्थात्मक कायदेशीर फेडीचें चलन २०६-२०८
अनेकात्मक चलन पद्धति (कायदेशीर फेडीची) ६६, ७३-७५
अमरकोश १४४, २१८, २२३, २२५, २२९, २४१
  ० तील कोष्टक १४४, २२१
अरिस्टॉटल् ३१, ६७, १५८
अल्युमिनियम् ३९, १००-१०२
अविनाश्यता (पैशाच्या द्रव्यांत लागणारी) २१, २५, २६

आ

आदिपरिमाण (मोलाचें) ५०, ५१, ५२
आयझॅक न्यूटन ७४
ऑस्ट्रियांतील चलनपद्धति १९१

इ

इङ्गट्स् (नाणें) ६४
इटलींतील चलनपद्धति ११७
इतर धातु ३८, ३९
इरीडिअम् २५
इरिडिओ प्लॅटिनम् धातूचीं वजनें ९१
इंग्लिश नाण्यांचें दशांशीकरण १४२, १४३

उ

उडते पैसे १५३
उपपैसा ५५, ५६
उपयुक्तता (पदार्थांची) ७, ८, ९

ऋ

ऋग्वेद २१४, २३९

ए

एकपदी पद्धति १९०-१९२
एकात्मक चलनपद्धति-कायदेशीर फेडीची ६६, ७२, ७३
एट्रूस्कन (लोक) ४०

ऐ

ऐतरेय ब्राह्मण २३७
ऐतिहासिक नाणीं ४७, ४८
ऐनी अकबरी १२५
ऐंद्र (धातु) ३८

ओ

ओस्मीअम् (धातु) २५
ओरम (धातु) ३८

अं

अंतर्राष्ट्रीय पैसा १३४-१४८
• च्या आदिपरिमाणाची निवड १४५-१४८
• पासून होणारे तोटे १३७-१३९
• " फायदे १३५-१३७
• संबंधीं वाटाघाटी १४०-१४२

क

कथील ३३, ३४
करन्सी कमिटी २८३, २८४
कर्नल बेअर्ड १२५
कलाकौशल्याचीं कामें ह्या दृष्टीने नाण्यांचा विचार ४६, ४७
कवड्यांचा पैशाप्रमाणे उपयोग १८
काकिणी २२२, २२३
कागदी चलन १५३-१५५, २५२, २५३
• चालविण्याचे प्रकार १६७-१७९
कागदी पैसा १७७-१७९
• कमी करतां येत नाही १७८, १७९
• चा अतिरेक १७८
कान्तरराय (पैसा) ५३
कातड्यांचा विनिमयसामान्यादाखल उपयोग १६, १५२, १५३ ("चामड्याचा पैसा" पहा)
कापडाचा पैशाप्रमाणे उपयोग २०
कायदेशीर फेडीचें चलन ५७, ५८
• अनेकपदार्थात्मक २७६, २७८
• संयुक्त ६७, ७५-७७
कार्थेज १६
कार्यविभाग (पैशाचे) १४
कार्षापण २२०, २२१, २२४, २४३
काशिका १७, २१५, २१६, २१७
किंमत-मोल पहा
धातुगत ५६, ५७
—हद्द ५६
• म्हणजे काय ? १०, ११, १२
• वाढण्याचीं कारणें (धान्याचीं) १०८
किरकोळ पदार्थांचें चलन २०
कैयट २४३
कोडम (नाणें) ४४
कोबंग (,,) ६३
कोष्टक
—अमरकोशातील १४४, २२१
—कराचीचें २१५
—मनुस्मृतींतील २२०
कौटिलीय अर्थशास्त्र २२२, २२५
कौन्सिल बिल म्हणजे काय ? २४५
कौमुदी २१५
कॅनडामधील चलनपद्धति ११४
कॅश (नाणें) ३९, ४४
क्रयविक्रय २

ख

खांडेकर २८८, २९१, २९३, २९७

ग

गणक (नाणीं मोजण्याचा) १३०
गुलामांचा पैशाच्या कामीं उपयोग १७, २१६, २१७
गोडबोले २९८
ग्रेशामचा नियम अथवा सिद्धान्त ६०-६३, १३८
• ची व्याप्ति ६३-६५
ग्रॅहॅम साहेब १०१

घ

घोरपडे २९८

च

चक्रं (नाणें) ४६

चलन—
• कागदी–चालविण्याचे प्रकार १६७–१७९
• कायदेशीर फेडीचें ५७–५८
• चा खर्च–धातुरूप १३२–१३४
• ची कार्यक्षमता २०९, २१०
• चीं तत्त्वें ५०–६५
• चीं वजनें–निरनिराळया ९८–१००
• चें वजन १५६–१५८
• त दिसून येणारें सवयींचें प्राबल्य (पैशाच्या) ५८–६०
• शिल्पनिर्मित व किरकोळ पदार्थांचे २०
• शेतकीच्या परिस्थितीतील १८, १९
• संबंधी थोडी माहिती–ब्रिटिश अंमलापूर्वीच्या २३०–२३६
चलन–हिंदुस्थानांतील ३०१
चलनपद्धति
• अनियंत्रित संख्यात्मक ६६, ६९–७२
• अनेकात्मक—कायदेशीर फेडीची ६६, ७३–७५
• एकात्मक— ,, ६६, ७२–७३
जगांतील मुख्य देशांतील १११, ११२
–ऑस्ट्रिया ११९
–इटली ११७
–कॅनडा ११४
–जर्मनी ११४–११५
–नॉर्वे ११५
–फ्रान्स ११५–११६
–बेल्जियम् ११६–११७
–ब्रेझिल १२०
–युनायटेड स्टेट्स् ११२–११३
–रशिया १२१
–वेस्ट इंडिया बेटें १२१
–स्वीडन ११५
–हंगेरी ११९
–हॉलंड व त्याच्या वसाहती ११७–११९
• तुलनात्मक ६६–६९
• तोलनात्मक २१८
• धेडगुजरी २१९
• संख्यात्मक २१८
• संयुक्त—कायदेशीर फेडीची ६६, ७५-७७
• हिंदुस्थानची–धात्वात्मक ७८-९१
• चें सामान्य स्वरूप–हिंदुस्थानच्या २४४-२८१
चलनी नोटा १६५, १९१
चामड्याचा पैसा (कातड्याचा विनिमयसामान्यादाखल उपयोग" पहा) २१४
चीन १०७, २०३,
चेक १८२-१८४, २१०, २११
• चे प्रकार १८३-१८४
–शिक्याचे १८४
चेकबँक १९६-१९७
चेंबरलेन कमिशन २७२, २७३

छ

छान्दोग्योपनिषद् २४०

ज

जमाखर्ची पैसा आणि मोलाचें आदि-परिमाण ५२-५५
जर्मनींतील चलनपद्धति ११४-११५
जरताचीं नाणीं ३९
जीव्हन्स २३९
जुन्या हुंड्यांचा नमुना ३११–३१२

जेम्स (राजा) ३९
जैमिनीयन्यायमालाविस्तर २१७
जॉर्डासाहेब ४८

झ

झांज (नाण्याची) १२७–१३०
झेंदावेस्ता १७

ट

टक्का २३२
टरगो ४०
टांकसाळी ८८–९१
० मुंबईची ८९–९१
टॅव्हरमीअर ३३
ट्रेझरी–ब्रिटिश ३००

ठ

ठेवचिठ्ठी
—विशिष्ट १६१
—सामान्य १६१,१६२

ड

डी कूनासाहेब २२५, २४१
डॉकिन्स ३००

त

तागलू (नाणें) ३९,४४,४९,६८,७२
तारहुंडी २८४
तुलनात्मक चलनपद्धति ६३–६९
तंक (नाणें) ३९
तांबें ३४, ३८
तांब्याचें नाणें ८०–८२,९४,९५
—चा पुरवठा ८८

द

दत्तसाहेबांचा रिपोर्ट ३०२,३०६
दर्शनी हुंडी १५०, १८२–१८४
दशकुमारचरित् २२२
दस्तऐवज
दस्तऐवज ज्यावर व्याज मिळतें असे १८६,१८७
दागिन्यांचा पैशाच्याकामीं उपयोग १८
दीनार ६०, २२३
दोकडा ५३
दोन परिमाणें १०४–१०६
दोन पेढ्यांची पद्धति ११२, ११३
द्रम्म (द्रम्मा) ४०
द्रव्यपद्धतींचा परस्परविरोध १३९, १४०
द्विधातुपरिमाणापासून होणारें नुकसान १०९–१११

ध

धातु (पैशाच्या कामीं उपयोजिलेल्या)
—इतर ३८,३९, १००-१०२
—कथील ३३
—तांबें ३४
—निकल ३७, ३८
—प्लॅटिनम् ३७
—मिश्र ३९, १००-१०२
—रुपें ३४, ३५
—लोखंड ३१, ३२
—शिसें ३२, ३३
—सोनें ३५,३६
धातूंचीं तुलनात्मक वजनें (सोन्याशीं) ९८
धातूच्या पैशापासून होणाऱ्या अडचणी १५३
धातुरूप चलनाचा खर्च १३२–१३४
धातुरूप विनिमय सामान्यें २१७–२३०
धात्वात्मक पैशाचे प्रकार ६५–७७

न

नायक २१८, २१९, २२०, २२१
नाणीं ४०–५०, २१७–२३०

नाणीं ऐतिहासिक ४७,४८
—ब्रॉंझ धातूचीं ९६,९७
— ,, (इंग्लिश) ९८
—मोजण्याची पद्धति १३०-१३२
—म्हणजे काय? ४२,४३
—संयुक्त ९५,९६
—सोन्याचीं ८७
—हीण धातूचीं ९४,९५
—चा आकार १२५-१२७
—चा उत्तम प्रकार ४३,४४
—ची वत्पत्ति ४१,४२
—ची झीज १२७-१३०
—च्या धातुगत आणि ठरीव किंमती ५६,५७
—चा विचार (कलाकौश-ल्याचीं कामें या दृष्टीने ४६,४७
—चा पुरवठा (रुप्याच्या) ८५,८६,८७
—चा पुरवठा (तांब्याच्या) ८८
—चे दशांशीकरण (इंग्लिश) १४,१४२,१४३
—च्या वजनांत मुभा ७८,७९
—संबंधी विशिष्ट गोष्टी १२२-१३४
—तील हीण १२३-१२५
नाणे ५१-५५
—तांब्याचें (हिंदुस्थानांतील) ८०,८०,८२
—जमाखर्ची पैसा आणि मोलाचें आदिकारण ५२-५५
—परचुटण ९१-१०२
—पाडण्याचा हक्क फक्त राजालाच आहे ४८,४९
—पाडण्याच्या कामीं रुप्याच्या धातूची बंदी १०६-१०९
नाणें रुप्याचें ७८,७९,८०
—हलकें परत घेणें८२,८३,८४,८५
निकल ३७,३८,१००-१०२
निर्गत व्यापार २७३,२८०,२८१
निष्क ६७
निष्पत्ति (चलन संख्येचे नियमा विषयीं) २११
नेपोलियन (नाणें) ११०
नॉर्वेतील चलनपद्धति १५५

प

पंचतंत्र २२२,२२७,२२८
पण (पणम्) ३४,६७,२३६
पतंजलि २१५
पन्हाळे रुपये ५४
परचुटण (नाणें) ९१-१०२
परत हुंड्या २४४-२८६
परराष्ट्रीय हुंड्या १९८-२०५
—चा व्यापार २००-२०५
परिमाणवाद (मुख्य) १०३-१२२
—दोन १०४-१०६
—पासून होणारें नुकसान १०९-१११
पल ६७
पलाद ३८
पशुपाळ-वृत्तींतील चलन १६,१७
पशूंचा पैशाच्या कामीं उपयोग १६,१७,२१५,२१७,२१८
पाणिनि २१६,२२४,२३६,२४०
पारुष्टी २२
पीटर दी ग्रेट १६
'पेक्यूनिया' १७
पेगू २२९
पेढीची पद्धति १८९-१९५

पेढीची पद्धति एक १९०-१९२
—दोन १९२, १९३
—शाखात्मक १९४, १९५
—संकीर्ण १९३, १९४
पेढ्या बटावी २८१
पै ५३
पैसा २८८, २८९
-कशाला म्हणतात ? ३
-कागदी १७७, १७८-१७९
-कमी करतां येत नाही १७८, १७९
- चा अतिरेक १७८
-चा आद्यकालीन इतिहास १५-२०
- चा अभाव १
- चा उपयोग ३
- ची व्याख्या १८७, १८८, १८९
- ची संख्या (राष्ट्राला लागणाऱ्या) २०८, २०९
- चे कार्यविभाग १४
- चे प्रकार, धात्वात्मक ६५-७७
- च्या ऐवजीं उपयोग, दागिन्यांचा १८
- च्या कामीं उपयोजिलेल्या धातु ३०-३९
-च्या कामीं गुलामांचा उपयोग १७, २१६, २१७
-च्या कामीं धान्याचा उपयोग १८, १९, २१५
-च्या कामीं पशूंचा उपयोग १६, १७, २१५, २१७, २१८
-च्या चलनांत दिसून येणारें सत्रयीचें प्राबल्य ५८-६०
- च्या द्रव्यांत लागणारे गुणधर्म २०-३०
अविनाश्यता २१, २५, २६
उपयुक्तता व मोल २१-२३
- मोलाची स्थिरता २१, २७-२९
- साधर्म्य २१, २६
- सुवाह्यता २१
- सुविभाज्यता अगर विभाज्यता २५, २६, २७
- ज्ञेयता २१, २९, ३०
- च्या वायदेचिठ्ठ्या १६४, १६५
- ने करावयाचें कार्य २०९
- पासून होणारी कार्यें ११-१५
- पासून होणाऱ्या अडचणी (धातूच्या) १५६
- मुख्य आणि उप ५५, ५६
- शिकारी युगांतील १५, १६
पैसा आणि विनिमयाचीं साधनें १-६
पैसे—
- 'उडते' १५३
- पेढीचे १५५
पोटनाण्यांची रचना अथवा क्रम १४३-१४५
पोलवस ३२
पोलाद १०१, १०२
पौंड (स्टर्लिंग) १४१-१४३
प्रतिनिधीभूत पैसा १४९, १५०, १५०-१६०
— चा प्राचीन इतिहास १५२-१५५
— च्या उपयोगाचीं कारणें १५५, १५६
—- ने व्याज वांचतें १५८-१६०
प्रतिनिधीभूत पैशाच्या चलनाचा अथवा फिरतीचीं तत्त्वें १६५, १६६

प्राक्कालीन अधातुरूप विनिमय सामान्य २१३-२१७
प्रॉमिसरी नोटी १६०, १८१
— शहाजोग १६५
प्लॅटिनम ३६, ३७
प्लिनी ४०, ६७

फ

फया ४६
फाउलर कमिटी २६१, २६२
फेनिस्ता (प्रवासी) ६४, २८९
फ्रॅन्सिस ग्लॅडविन २४१
फ्रान्समधील चलनपद्धति ११५, ११६

ब

बिल ऑफ एक्स्चेंज १८४
बिलन ९४, ९५
बुकॅनन २८९
बुद्धसूत्र २२२
बेअर्ड (कर्नल) १२०
बेगसर २
बेल्जममधील चलनपद्धति ११६, ११७
बँक ड्राफ्ट १८३, १८४
बॅबिंग्टन कमिटी २८१
ब्रॉंझ (धातु) ९७
-- ची नाणी ८२, ९३, ९६-९८
ब्रिटिश अमलापूर्वीच्या चलनासंबंधाने थोडी माहिती २३०-२३६
ब्रेझिलमधील चलनपद्धति १२०, १२१

भ

भट्टोजी दीक्षित २२४, २२५
भागवत ६
भारतीय चलनपद्धति २८०-२९७
भास्कराचार्य २२२, २२७, २२९

म

मनु १४४
मनुस्मृति ४३, २१८, २१९, २२९
मनुस्मृतींतील कोष्टक २२०
मलाया बेट १
महर्घता २९०, ३०२-३०९
महाभारत ४१, २२३, २४०
मार्क १४३
मिरॅबो ७५
मिल १४२
मिश्रधातु ३९
मुख्य आणि उपपैसा ५५, ५६
मुख्य परिमाणवाद १०३-१२२
'मुमा' (नाण्यांच्या वजनांत) ७८, ७९
मुलहॉल ३०७
मुंबईची टांकसाळ ८९-९१
मृच्छकटिक २१९, २२८
मेदिनीकोश २२३
मेरियाथेरिसा डॉलर १२६
मोल (किंमत पहा) ८, ९
—चा संग्रह १३
—चें आदिपरिमाण ५०,५१,५२ ५२-५५
—चें कोष्टकात्मक परिमाण २०५-२०८
—चें परिमाण (सर्वसामान्य) ११,१२,१३
मोलाविषयी सिद्धांत ९
मोहोर ४२,५४,७२,८२,२३३
मँगेनिज् ३९,१००-१०२

य

याज्ञवल्क्यस्मृति ४४,२१८,२१९,२२५
युनायटेडस्टेट्समधील चलनपद्धति ११२,११३
येन ११२

र

रशियांतील चलनपद्धति १२१,१२२
राजनीति (ग्रंथ) ६७
राजवाडे २४३
राटेस्ले (लॉर्ड) १४२
राधाकृष्ण ५९
रानटी लोक २
रामायण ४१,२४०
राष्ट्राला लागणाऱ्या पैशाची संख्या २०८–२११
'रिव्हर्स कौन्सिल बिल' २४४–२८६
—म्हणजे काय ? २४५
रुक्का २३२
रुपया ६३,७८,७९,२२४–२२७, २३१,२३४,२३५,२४१–२४३,२५२,२७७
'रुपया' अर्थात् आमचें चलन २९८–३१०
रुपया शेरशहानेच सुरू केला काय ? २३७–२४४
रुपें ९,३४,३५
रुप्याचें नाणें-नाण पहा
रुप्याच्या धातूची बंदी (नाणें पाडण्याचे कामीं १०६–१०९
रुप्याच्या नाण्याचा पुरवठा (नाणें पहा)
रूबल् ५४
रेस ५३

ल

लल्लादीक्षित २२८
लायकरगस ४१
लारिन् ४२
लिव्हरपूल (लॉर्ड) ७६,७७,१०३
लीलावती २२२,२२७
—तील कोष्टक २२२
लोखंड ३१, ३२

व

वजनें (निरनिराळ्या चलनांची) ९८-१००
वजावाट ६
वजावाटपद्धति १५०
—संस्थांचा परिणाम २१०,२११
वतनपद्धति २८९
वह्यांतील जमाखर्च १८९–१९५
वायदेचिठ्या, (पैशाच्या) १६४,१६५
वायदेचिठ्यांचें स्वरूप आणि जाति १६०–१६६
वायद्यांतील फरक, सामान्य आणि विशिष्ट १६२–१६४
विनिमय ६–११,१२,१३
—चें साधन १४८,१५०
—म्हणजे काय ? ७
विनिमयक्रिया २
विनिमयव्यवहार ९
विनिमयसामान्य ११,१३
—त एकापुढें एक झालेले फेरफार ११९
—धातुरूप २१७–२३०
—म्हणजे काय ? ३,
—म्हणून मनुष्य-जातीचा उपयोग २३८
विनिमय-सामान्यें प्राक्कालीन अधातुरूप २१३–२१७
विभाग करण्याचें साधन ३
विशिष्ट ठेवचिठ्ठी १६१
विज्ञानेश्वर २२९
वूलोस्की १०६, १०७
वेद ४१
वेस्ट इंडिया बेटांतील चलनपद्धति १२१

श

शर्मन् (कायदा) ११३
शाखात्मक पेढ्यांची पद्धति
१९४, १९५
शिकारी युगांतील पैसा १५, १६
शिवराई ४६, ५९, ६०, ९३,
९८, २३१
शिवाजी ४७, ५९
शिसें ३२, ३३, ३६
शीरशहा २२५, २२६
—नेंच रुपया सुरू केला काय?
२३७–२४४
शुक्रनीति २९०
शेतकीच्या परिस्थितींतील चलन
१८, १९
' श्री ' ५९

स

सणी २३२
समानपरिमाणात्मक पद्धति ७२
सर्वज्ञ नारायण ४३, २१९
सवदा ३
संवयीचें प्राबल्य, पैशाच्या चलनांत
दिसून येणारें ५८–६०
साकपत्रें १८०–१८९
साधर्म्य, (पैशाच्या द्रव्यांत लागणारें)
२१, २६
सामान्य आणि विशिष्ट बायर्यांतील
फरक १६२–१६४
सामान्य ठेवचिठ्ठी १६१,१६२
सीक्षर ४१
सुवर्णनिधि (हिंदुस्थानचा)२६२,२६७,
२६८,२९९,३००
सुवाह्यता (पैशाच्या द्रव्यांत
लागणारी) २१,२३–२५
सुविभाज्यता २१,२६,२७
सेंट ५५,११२
सेन ११२
'सोनारांच्या नोटी' १५६
सोनें ३५,३६,३८,४०,४१
सोन्याचीं नाणीं (नाणें पहा)
संकीर्ण पेढ्यांची पद्धति १९३,१९४
संयुक्त-चलनपद्धति—कायदेशीर
फेडीची ६६,७५–७७
स्पेन्सर ('हर्बर्ट स्पेन्सर' पहा)
स्मिथ कमिटी २७६,२७७
स्वस्तिक ५९
स्वीडनमधील चलनपद्धति ११५

ह

हर्बर्ट स्पेन्सर ४८,४९,६२
हर्शेल कमिटी २५९
—च्या सूचना २६०
हलकें नाणें परत घेणें (नाणें पहा)
हिंदुस्थानची धात्वात्मक चलन-
पद्धति ७८–९१
हिंदुस्थानच्या चलनपद्धतीचें
सामान्यरूप २४४–२८६
हुंडी २९४
—अदलाबदल करितां येणारी
१८४–१८६
—तार २८४
—दर्शनी १८२,१८३
—पेढीवाल्याची १८३,१८४
हुंड्या
—चा नमुना (जुन्या)३११,३१२
—परराष्ट्रीय १९८–२०५
—ची मूळ उत्पत्ति व
स्वरूप १९८–२००
हेमचंद्र पंडित २२५

हॉन ४४,७२,१२५,२३२,२३३
'होमचार्जेस' २४६,२४८,२४९,२८०
होमर १७,४१,२१४
हॉवर्थ २४१
हंगेरीमधील चलनपद्धति ११९,१२०
हॅरिसन्‌साहेब १३३
हॉलंड व त्याच्या वसाहतींतील
चलनपद्धति ११७,११८,११९

ज्ञ

ज्ञानेश्वर १६
ज्ञानेश्वरी २१४
ज्ञापक अंक ३०२,३०३,३०४,३०७
ज्ञेयता (पैशाच्या द्रव्यांत लागणारी) २१, २९, ३०

शुद्धिपत्र

पृष्ठ	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
१५	मथळ्याची ओळ	कार्यविभाग	पैशाचा आद्यकालीन इतिहास
१६	टीप	प्राक्कालीन वगैरे	पुढे पान २१३ पहा
१७	मथळ्याची ओळ	पैशापासून होणारीं कार्ये	पैशाचा आद्यकालीन इतिहास
१७	टीप	निवडक लेख वगैरे	पुढे पान २१७ पहा
१९	टीप	निवडक लेख वगैरे	पुढे पान २१५ पहा
२१	१८	विभाज्यता	सुविभाज्यता
४१	मथळ्याची ओळ	पैशाच्या कामीं उपयोजिलेल्या धातू	नाणीं
४३	,,	,,	,,
४५	,,	,,	,,
४७	,,	,,	,,
४९	,,	,,	,,
१०५	,,	परचुटण नाणें	मुख्य परिमाण-वाद
१०७	,,	,,	,,
१०९	,,	,,	,,
१११	,,	,,	,,
११३	,,	,,	,,
११५	,,	,,	,,
११७	,,	,,	,,
११९	,,	,,	,,
१२१	,,	,,	,,
१३३	१९	नुकसाची	नुकसानाची
१३५	पृष्ठाचा आंकडा	५३१	१३५
१३५	मथळ्याची ओळ	नाण्यासंबंधीं विशिष्ट गोष्टी	अन्तर्राष्ट्रीय पैसा

१३७	९	करित	करिता
१३७	”	”	”
१३९	”	”	”
१४१	”	”	”
१४३	”	”	”
१४५	”	”	”
१४७	”	”	”
१३७	९	करित	करिता
१९५	मथळ्याची ओळ	आणी	आणि
२२९	”	ब्रिटिश अमलापूर्वीच्या वगैरे	धातुरूप विनिमयसामान्य अथवा नाणें
२३२	”	पैसा	आर्थिक निबंध
२५६	२१		याच्यापुढे 'पान २५७ पहा' असें वाचावें
२६१	”	६१	२६१
२६९	पानाच्या खाली	————	कोष्टक पुढे चालू असें वाचावें